

УДК 811.161.2:[81'38:81'373.7]

ЗАМІНА КОМПОНЕНТА АБО КОМПОНЕНТІВ СТІЙКОГО СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ДРУКОВАНИХ ТА ЕЛЕКТРОННИХ ЗМІ)

Кочукова Н.І.

Донбаський державний педагогічний університет

У статті з'ясовано сутність заміни компонента або компонентів як продуктивного прийому структурно-семантичної трансформації стійких сполучень слів у мові українських друкованих та електронних ЗМІ. Установлено можливість виникнення певних системних зв'язків між авторським субститутом і вихідним компонентом сполуки. Проаналізовано стилістичні функції перетворених власне фразеологізмів, прислів'їв, приказок. Визначено їхній емоційно-експресивний потенціал. Наголошено на цілеспрямованому характері трансформації.

Ключові слова: стійке сполучення слів, структурно-семантична трансформація, заміна компонента, емоційно-експресивний потенціал, стилістична функція.

Постановка проблеми. У мові сучасних українських мас-медіа в останнє десятиліття помітно активізувалася тенденція до оновлення компонентного складу стійких сполучень слів унаслідок використання трансформацій. Оказіональні словосполучення стають високоефективними виражальними засобами для реалізації основного завдання ЗМІ – оцінного впливу на адресата.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Функціонування модифікованих стійких сполучень слів у мові ЗМІ постійно привертає увагу дослідників (Т. П. Свердан, Н. О. Бойченко, І. І. Брага, Л. М. Пашинська). Проте багатоплановість фразеологізмів, а також багатожанровість сфери їх використання в публіцистиці уможливають потребу подальшого вивчення трансформів.

Мета статті – з'ясувати сутність заміни компонента або компонентів як продуктивного прийому структурно-семантичної трансформації фразеологізмів у мові українських друкованих та електронних ЗМІ, схарактеризувати стилістичні функції перетворених висловів.

Виклад основного матеріалу. Досліджуваний прийом авторської трансформації передбачає заміну одного або кількох компонентів стійкого сполучення слів словами вільного вжитку. Заміна компонентів спричиняє зрушення в семантиці та експресивному забарвленні усталених одиниць й супроводжується актуалізацією їхньої внутріш-

ньої форми. Яскравий стилістичний ефект досягається тоді, коли замість одних, узвичаєних складників стійкого сполучення, вживаються інші, нові, незвичні. Трансформовані словосполучення виступають як індивідуальні неологізми, як авторські знахідки, публіцистично-естетична цінність яких прямо залежить від майстерності автора. Напр., у реченні «*Підлабузникові: «У тебе мед на губах не висох»* (Перець) замінено традиційний компонент приказки *молоко* на авторське слово *мед*. Унаслідок такої лексичної субституції повністю втрачено усталений зміст приказки *Молоко на губах не обсохло*, що вказував на юний вік людини. Перетворена приказка відображає негативну людську рису – підлабузництво. Цей прийом структурно-семантичної трансформації створив яскравий ефект оновлення, незвичності вживання приказки, а отже, й експресивності висловлення, до якої прагне газетна мова.

Заміні підлягають однаково компоненти всіх типів стійких сполучень слів, зокрема власне фразеологізмів, прислів'їв, приказок, крилатих висловів, проте кожен тип має свої особливості. У фразеологізмах замінюється переважно один компонент. Між нормативними складниками й авторськими субститутами здебільшого не простежуються системні зв'язки, оскільки слово-замінник зумовлене контекстом і належить до іншого тематичного поля, ніж нормативний

компонент. Контекст умотивовує введення субститути до складу традиційного, узвичаєного фразеологізму. Напр.: «*Не такий страшний «доцент», як його малюють. МОН нарешті встановив високий, проте не нездоланий поріг для отримання вчених звань*» (osvita.ua), пор. традиційне: *Не такий страшний чорт, як його малюють. У наведеному прикладі замінено іменниковий компонент відомого вислову словом вільного вжитку доцент. Унаслідок цієї заміни перетворений фразеологізм набув семантичної двоплановості, бо почав сприйматися в прямому значенні. Журналісти використали потенційну здатність фразеологічної одиниці до актуалізації її внутрішньої форми. Слід відзначити цілеспрямований характер такої трансформації фразеологізму. Новий компонент як частка контексту конкретизує узагальнене значення фразеологічної одиниці, експресивно загострює, актуалізує її, водночас звужуючи семантику перетвореної одиниці, пор.: «Дармоїди в Білорусі: *хто не працює, той ... платить?* Привіт із радянського минулого», – саме так білоруси сприймають хвилю повідомлень про податок на «Соціальне утриманство», яка накрила країну цієї зими» (www.bbc.com), пор. вихідне: *Хто не працює, той не їсть*. На основі текстової ситуації фразеологізм може перетворюватися так, що чітко простежується ставлення автора до описуваного. У реченні «Як любити Україну *«до глибини кишені»* – Мирослав Івасиків знає, але йшов він до цього чину спочатку через любов «до глибини серця» (За вільну Україну) вжито авторський новотвір до глибини кишені та фразеологізм до глибини душі (серця). Замінюваний компонент вступає зі словом-замінником у семантико-стилістичний контраст, що спричиняє сатиричний ефект й зміну тональності викладу.*

Семантика традиційних фразеологічних одиниць зазнає зрушень здебільшого внаслідок лексичної субституції їхніх компонентів словами чи словосполученнями. І. С. Гнатюк вважає, «що всі ці зміни (структурні й семантичні – Н. К.) не виходять за рамки фразеологічно цілісного значення ФО, невідмінна присутність якого в кожному трансформованому звороті є обов'язковою» [1, с. 113]. У новоутворених індивідуально-авторських трансформах з'являються різні відтінки усталеного значення фразеологізмів. Напр.: «За словами Олексія Степановича, із розмов з представниками більшості у нього склалося враження, що «чи не половина з них *носить дулю в кишені* щодо цієї влади» (Україна молода), пор. традиційне: *давати / дати (скрутити) дулю через кишеню*. У цьому реченні використано оказіональний новотвір *носить дулю в кишені*, що постав унаслідок заміни дієслівного компонента зазначеного традиційного фразеологізму. Слово-замінник надало дії, вираженій фразеологічною одиницею, тривалого характеру, тобто забезпечило перехід її з одноразової дії в дію, що триває в часі.

Традиційний компонент і слово-замінник належать здебільшого до тієї самої частини мови, унаслідок чого структура фразеологічної одиниці відчутних змін не зазнає. Помітні відмінності в разі заміни узвичаєного складника морфологічно неспорідним словом. У тексті «Воно й *справді*,

коли кріпак розправляє спину, *аби на хвилю задуматися: а на кого ж це я гибію?* – і коли не-вільник бере до рук каменюку, *аби розбити собі кайдани кругом підіймається такий лемент, таке верещання, таке прокльони й погрози, що мурашки по спині тільки – шух! Шух! А нехай йому...*» (Перець) вжито трансформований зворот *мурашки по спині – шух! Шух!*, у якому замінено традиційний дієслівний компонент *бігають* вербоїдом *шух*, що надало йому яскравих експресивно-стилістичних якостей.

Часто використовують трансформовані фразеологічні одиниці, у яких заміник виражений словосполученням. Унаслідок такої субституції найбільш відчутно модифікується структура фразеологізму, оскільки порушується його кількісний склад. Замінюючи компонент фразеологізму словосполученням, завжди враховують його лексичне значення. Напр., у реченні «*Мільйони бюджетних гривень пускає за вітром організація з неоконкретною назвою УНКМО (Український національний комітет молодіжних організацій)*» (Сільські вісті) використано трансформований фразеологізм *мільйони бюджетних гривень пускає за вітром*, у якому традиційний компонент *гроші* замінено субстантивним словосполученням *мільйони бюджетних гривень*, опорним компонентом якого є кількісна сполука *мільйони гривень*.

Лексична заміна сприяє виявленню у фразеологізмі додаткових, більш конкретних відтінків значення. У реченні «*Зал нуртував і стріляв гострими репліками, але у ціль вони не попадали, бо не з'явилися на нараду представники Верховної Ради, Кабміну, Мінагрополітики, Аграрної партії, хоча їх і запрошували*» (Сільські вісті) вжито трансформ *стріляти гострими репліками* (пор. вихідне: *стріляти словами (відмовами)*), у якій традиційний компонент *словами* замінено іменниковим словосполученням *гострими репліками*, що надало модифікованій одиниці експресивного загострення й створило потрібний стилістичний ефект.

Субституція сприяє також конкретизації загального значення щодо ситуації, про яку йдеться в матеріалі. Це засвідчує трансформ *вилити «каналізацію»* в реченні «*Мовляв, якби суспільство не виливало всю свою «каналізацію» на голову комунгоспу, а хоч трохи б підставляло і власну – ми б усі вже давно жили б у зразкових будинках, пили б найчистішу у світі воду...*» (Україна молода), вихідним фразеологізмом якого є *вилити помий*. У розглянутих прикладах словосполучення-замінники семантично пов'язані з лексичним змістом компонента фразеологізму, що підлягає заміні. Або такі приклади: «*Три кола пекла або як поліція в Нововолинську співпрацює з онлайн-ЗМІ*» (bug.org.ua), пор. вихідне: *дев'ять кіл пекла*; «*Музей російського мистецтва – бути чи ні?*» (www.bbc.com), пор. вихідне: *бути чи не бути*.

Між замінованими й новими компонентами фразеологічної одиниці можуть простежуватися певні системні зв'язки: тематичні, синонімічні, антонімічні, паронімічні. Проте авторський субститут не прийнятий узусом і не закріплений літературним вживанням. У газетних текстах

трапляються індивідуально-авторські новотвори, у яких традиційний компонент замінено його паронімом, що є власною назвою: «**Ні пуха, ні Перу, популісте**» (Україна молода), пор. вихідне: *ні пуху (пуха) ні пера*. Використовується також омонім: «**Тримати руку на «Пульсі»**» (Президентський вісник), пор. вихідне: *тримати руку на пульсі*.

Значний ефект дає заміна стилістично нейтрального нормативного компонента його експресивним синонімом, особливо тоді, коли цей синонім розмовного походження, напр.: «**Фіга в кишені**» (i-medic.com.ua), пор. вихідне: *дуля в кишені*. Такої заміни зазнає здебільшого дієслівний компонент традиційної фразеологічної одиниці, пор.: *знімати останню сорочку і хапати останню сорочку*, напр.: «**Чистота навіть однієї людини заважає нинішній владі гребти усе до себе лопатою, а ну, як очиститься весь народ? Де ж тоді панство розкошуватиме і з кого **знімаємо останню сорочку?****» (Сільські вісті). На думку Н.О. Мануйлової, «будь-яка заміна стилістичним синонімом збільшує силу конотативного потенціалу ФО, що впливає на зміст висловлення» [2, с. 10].

Індивідуально-авторські заміни бувають також унаслідок тематичних стосунків, тобто субституції слів одного тематичного ряду. У такому разі близькість тематики корелятив слід розуміти широко, бо «узагальнений характер фразеологічного вживання слова, зменшення номінативних функцій лексеми й підвищення її експресивних характеристик зумовлюють широке тлумачення тематичної однорідності при лексичних замінах» [3, с. 28]. Завдяки такій лексичній заміні семантика трансформованої ФО набуває неважливого забарвлення, пор.: *на лобі (на чолі) написано і на фізіономії написано; знімати (стягати) / зняти (стягти) останню сорочку і знімати останню шапку*, напр.: «**У нього на фізіономії написано, що він замислив необдуманний вчинок**» (Перець); *При цьому народний депутат Володимир Оленко наголошував: «Ми лише хочемо сказати, що не можна **знімати з народу останню шапку**»* (Сільські вісті). Унаслідок такої трансформації змінюється емоційне, експресивне значення фразеологізму в цілому, пор.: *вітер у голові і вітер у мізках*, напр.: «**Селянин не повинен потерпати від того, що в когось у державі в верхах у мізках вітер, а в когось загребуці руки і шахрайські гешефти**» (Сільські вісті). Заміна компонента у голові на у мізках сприяла посиленню значення трансформованої фразеологічної одиниці, оскільки слово-замінювач передало тотожне значення з більшою силою, а також увиразнило негативне ставлення автора до тих, про кого йдеться в публікації.

Трапляються випадки, коли слово-замінник виступає контекстуальним синонімом щодо традиційного компонента, пор.: *пускати на чотири боки і відпускати на всі чотири вітри*. Напр.: «**Але акторів вижимаєте, як лимон, а потім відпускаєте на всі чотири вітри**» (Молодь України).

У прислів'ях та приказках замінюється здебільшого друга частина, що зумовлює значні структурні й семантичні перетворення. Напр.: «**Сивина в голову – свинець рикошетить**» (Україна молода), пор. вихідне: *Сивина в голову – біс в ребро*. У наведеному модифікованому прислів'ї замінено традиційну другу частину, виражену словосполученням *біс у ребро*, на індивідуально-авторську підметово-присудкову конструкцію *Свинець рикошетить*. У трансформованому прислів'ї «**Не мала баба клопоту... підписалася за референдум**» (Час), вжитому в ролі заголовка, замінено другу частину, що створило сатиричний ефект.

Особлива виразність трансформованих народних висловів зумовлена їхньою новизною, свіжістю, несподіваністю, а головне – їхньою контрастністю щодо узвичаєних прислів'їв. Напр.: «**Чим далі в ліс, тим зліші вогнеборці**» (заголовок). Бо *торік кївські ліси палали 516 разів – переважно з вини відпочиваючих*» (Україна молода), пор. традиційне: *Чим далі в ліс, тим більше дров*. Ще кілька прикладів оновлення відомого вислову, дібраних із мови українських інтернет-видань: «**Чим далі в ліс, тим більше депутатів**» (sector-prava.org.ua); «**Чим далі в ліс, тим більше платять**» (www.youtube.com); «**Чим далі в ліс, тим грубіші партизани**» (lb.ua/society).

Часто замінюють ключові слова другої частини, тому що основне семантичне навантаження несуть саме вони. У прислів'ї «**Одна година добре, а світла – це краце**» (Перець) замінено традиційний числівниковий компонент *дві* якісним прикметником *світла*. Така субституція спричинила зростання ступеня експресивності трансформованого вислову, оскільки замінюване й нове слово належать до різних частин мови, що й зумовило зміну традиційного значення.

Щоб уникнути категоричності висловлювання, журналісти замінюють традиційні складники розмовного походження на стилістично нейтральні слова, пор.: *Не лізь поперед батька в пекло і Не поспішаймо поперед батька в пекло*, напр.: «**Отже, слідство вийшло на головний слід? Не поспішаймо поперед батька в пекло**» (Україна молода).

Особливий ефект несподіваності дає заміна компонента прислів'я його антонімом. Напр.: «**З великої хмари – великий дощ**» (Україна молода), пор. вихідне: *З великої хмари – малий дощ*.

Активно вживаються в газетних текстах народні вирази, у структурі яких замінено одне чи кілька, здебільшого ключових, слів, що спричиняє зміну семантики, оцінки та стилістичних відтінків. Економічна ситуація, що склалася сьогодні в Україні, дуже непростя й неоднозначна. Періодичні видання намагаються адекватно відтворити соціально-економічний процес, оцінюючи певні явища як позитивні або негативні. Напр., у тексті «**З давніх-давен народна мудрість гласить: хліб – усьому голова. А в наші часи все навпаки: усьому голова – енергоносії**» (Сільські вісті) використано прислів'я, у якому замінено традиційний компонент *голова* на авторське слово *енергоносії*, що зумовило зрушення в семантиці виразу й стилістичну зниженість. Нове значення трансформованого прислів'я відображає негативні тенденції економічного стану країни.

Оновлені прислів'я, приказки можуть уточнювати або конкретизувати своє значення стосовно контексту, змінювати своє експресивне стилістичне наповнення або набувати якихось нових

додаткових семантичних відтінків. Напр.: «**Добра підготовка** весь рік годує» (Україна молода), пор. вихідне: *Весняний день рік годує*; «**Стратегічне місце пустим не буває**» (Україна молода), пор. вихідне: *Святе місце пустим не буває*; «**Пишучі виробу американської фірми «Паркер» мають заслужену славу в усьому світі – комар пера не підточить**» (Молодь України), пор. вихідне: *Комар носа не підточить*.

Нерідко заміна компонента в прислів'ях надає їм дотепності: «**Богові свічка, а чортові ... сірники**» (Україна молода), пор. вихідне: *Ні Богові свічка, ні чортові кочерга*; «**Зірковість – у свідомість, кліп – у ребро** (заголовок)» (Україна молода), пор. традиційне: *Сивина в голову – біс у ребро*.

Традиційні компоненти народних виразів можуть замінюватися контекстуальними синонімами: «**Не такий страшний онук, як його малюють**» (Україна молода), пор. вихідне: *Не такий страшний чорт, як його малюють*.

Винятковою експресивністю відзначаються вирази-оказіоналізми, що з'являються внаслідок заміни-переставляння компонентів відомого вислову. На цей спосіб заміни компонента фразеологічної одиниці свого часу вказав В.А. Чабаненко, називаючи його лексико-семантичною перебудовою фразеологізму, фразеологізмом «навиворіт» [4, с. 113]. Основна його функція – породжувати експресію гумору: «**Якщо вам на голову впало яблуко, одразу ж тікайте з цього**

місяця. Пам'ятайте, що яблуня від яблука не далеко падає» (Перець), пор. вихідне: *Яблуко від яблуні недалеко падає*.

У газетних текстах трапляються випадки, коли замінюють майже всі компоненти стійкого виразу. Напр.: «**Якщо рятувальник не йде до вас, ідіть до рятувальника**» (Україна молода), пор. традиційне: *Якщо гора не йде до Магомета, то Магомет іде до гори*. Трансформований вислів не втратив традиційного значення «вимушеної поступки людини. Заміна лише конкретизувала зміст.

Структурна організація крилатих висловів у мові може зазнавати істотних змін унаслідок творчого перетворення. Напр., модифікації відомого виразу *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти спричинили не тільки зрушення в семантиці, а й порушили його кількісний склад: «Скажи мені, де працюєш, і я скажу, скільки місяців ти не отримуєш зарплату» (Перець); «Скажи мені, як ти голосував, і я скажу, хто ти» (Україна молода). Оновлені вирази набули нової семантики у зв'язку з реаліями сьогодення.*

Висновки і пропозиції. Оказіональна трансформована фразеологія є складником системи виражальних засобів сучасних українських масмедіа. Яскраво виражене оцінювання, яке сприяє активізації читацької уваги, досягнуто часто внаслідок заміни компонента чи компонентів стійких словосполук. Перспективним є подальше дослідження функціонування трансформів у ролі заголовків.

Список літератури:

1. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І.С. Гнатюк. – К.: Наук. думка, 1989. – 153 с.
2. Мануйлова Н.А. Функціонально-стилістическая характеристика фразеологии в газетном тексте: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / ЛГУ им. А.А.Жданова. – Л., 1986. – 16 с.
3. Мокиенко В.М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – М.: Высшая школа, 1980. – 205 с.
4. Чабаненко В.А. Стилистика экспрессивных засобів української мови.– В. А. Чабаненко. – : Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 248 с.

Кочукова Н.И.

Донбасский государственный педагогический университет

ЗАМЕНА КОМПОНЕНТА ИЛИ КОМПОНЕНТОВ УСТОЙЧИВОГО СОЧЕТАНИЯ СЛОВ (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКИХ ПЕЧАТНЫХ И ЭЛЕКТРОННЫХ СМИ)

Аннотация

В статье определена суть замены компонента или компонентов как продуктивного приема структурно-семантической трансформации устойчивых сочетаний слов в языке украинских печатных и электронных СМИ. Установлена возможность возникновения определенных системных связей между авторским субститутом и исходным компонентом фразеологизма. Проанализированы стилистические функции преобразованных фразеологизмов, пословиц, поговорок. Определен их эмоционально-экспрессивный потенциал. Отмечен целенаправленный характер трансформации.

Ключевые слова: устойчивое сочетание слов, структурно-семантическая трансформация, замена компонента, эмоционально-экспрессивный потенциал, стилистическая функция.

Kochukova N.I.

Donbas State Teachers' Training University

**SUBSTITUTION OF COMPONENT OR COMPONENTS
OF STEADY WORD COMBINATIONS (BASED ON MATERIAL
OF UKRAINIAN PRINTED AND ELECTRONIC MASS-MEDIA)**

Summary

The article deals with essence of substitution of component or components as a productive way of structural and semantic transformation of steady word combinations, that is used in Ukrainian printed and electronic mass-media. It is shown certain types and system connection between author's substitute and outgoing component of combination. It is analyzed the stylistic functions of transformed idioms and proverbs. It is determinate their emotional and expressive potential. Purposeful transformation's essence is noted.

Keywords: steady word combinations, structural and semantic transformation, substitution of component, emotional and expressive potential, the stylistic functions.